

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE DREPT
PRINCIPIUL LIBERTĂȚII DE A TESTA
ÎN
DREPTUL PRIVAT ROMAN

Profesor coordonator: Lect. Univ. dr. Jean Andrei

Student: Ungureanu Linda Ana-Maria,
Universitatea din București, Facultatea de Drept, anul II.

Résumé / Abstract / Rezumat

Le principe de la liberté de tester peut être défini, dans les grandes lignes, comme l'aptitude d'une personne de disposer sans restriction dès sa mort du patrimoine qu'il possède, en respectant certaines prévoyances légales.

L'article s'ouvre avec une motivation de l'apparition ultérieure de la succession testamentaire par rapport à celle ab intestat, et suit le développement de la liberté de *voluntas testatis* dès ses premières manifestations dans l'ancien droit où il apparaît sans restrictions, jusqu'à l'époque classique et postclassique quand ses vraies limites s'imposent.

Dans l'analyse des limites et des conditionnements de la liberté de *pater familias* de tester, ou a eu en vue non seulement la matière testamentaire mais aussi celles des legs. Ainsi, le développement du principe de la liberté de tester dans le droit Romain est souligné en mettant l'accent sur les limites réglementées au niveau du fond et de la forme.

The principle of freedom to will can be generally defined as the capacity of a person, once he died, to dispose of the patrimony that he owns in an unconstrained way, respecting certain legal regulations.

The article begins with a motivation of a further appearance of the succession bestowed by will in comparison with ab intestat, and follows the development of *voluntas testatis's* freedom from its first manifestations in old law, when it appears unconstrained, until the classic and post classic period when its real limits are settled.

In the analysis of the limits and conditionings of *pater familias's* freedom to will, both the wills domain and also the legacies domain have been taken into consideration. Thus, the development of the freedom to will principle in Roman law is underlined, the stress being laid on regulated limits both at the substance and form levels.

Principiul libertății de a testa poate fi definit, în linii generale, ca fiind aptitudinea unei persoane de a dispune în mod neîngrădit odată cu survenirea morții sale de patrimoniul pe care îl deține, cu respectarea anumitor prevederi legale.

Articolul se deschide cu o motivare a apariției ulterioare a succesiunii testamentare față de cea ab intestato, și urmărește dezvoltarea libertății lui *voluntas testantis* de la primele sale manifestări în dreptul vechi, în care acesta apare neîngrădit, până în epoca clasică și postclasică în care se fundamentează adevărate limite ale acestuia.

În analiza limitelor și condiționărilor libertății lui *pater familias* de a testa s-a avut în vedere atât materia testamentelor, cât și cea a legatelor. Astfel, dezvoltarea principiului libertății de a testa în dreptul roman este subliniat punându-se accent pe limitele reglementate atât la nivelul fondului cât și a formei.

Principiul libertății de a testa ce poate fi definit, în linii generale, ca fiind aptitudinea unei

persoane de a dispune în mod neîngrădit de patrimoniul său pentru cauză de moarte, s-a născut odată cu apariția proprietății private, adică încă din perioada Regalității (jumătatea secolului al VI-lea î.Hr.). Odată cu instituția proprietății private, în mod firesc, se pune problema succesiunii testamentare, întrucât orice persoană simte necesitatea conservării și transmiterii bunurilor dobândite în timpul vieții anumitor persoane pe care le consideră demne a dobândi din perspectiva legăturilor afective sau de sânge.

Astfel, pentru a expune mecanismul libertății de a testa în dreptul privat roman trebuie să plecăm de la una dintre controversele celebre ale doctrinei cu privire la succesiune, și anume care dintre cele două sisteme de transmitere a bunurilor pentru cauză de moarte, *ab intestat* sau testamentară, a aparut primul.¹

Într-o opinie, pe care o împărtășim, s-a considerat că *succesiunea ab intestat* sancționată de Legea celor XII Table este primul sistem succesoral roman, fiind instituită în primă fază pe calea obiceiului. Încă din epoca prestatală în care baza existenței unei comunități o reprezenta rudenia de sânge stabilită pe linie maternă putem identifica un drept de proprietate colectivă a ginții asupra pământului, deci un drept ce urma a fi transmis numai asupra membrilor respectivei ginți —*gentiles*-. Cu timpul, probabil odată cu extinderea comunității, alături de acest drept de proprietate colectiv apare și un drept de proprietate privat asupra turmelor și sclavilor; drept ce urma a fi transmis către rudele apropiate, însă pe linie maternă. Acestea se fundamentează și pe ideea necesității întreținerii cultului funebru și unității respectivei comunități.

Pe de alta parte, la început s-a considerat că voința unei persoane nu poate produce efecte după moartea acesteia.² Plecând de la această afirmație și de la faptul că principala manifestare de voință ce-și produce efectele după moartea persoanei este testamentul -baza succesiunii testamentare-, rezultă că ar trebui să considerăm anterioară *succesiunea ab intestat*.

În al treilea rând, referindu-ne la o perioadă ulterioară, nu trebuie uitat din vedere nici faptul că încă din timpul Legii celor XII Table romanii au preferat succesiunea testamentară *succesiunii ab intestat*. Această preferință a romanilor a fost explicată de către R. von Ihering ca fiind expresia manifestării sentimentelor ce leagă un tată de fiul emancipat exclus de la succesiunea legală de către cei mai îndepărtați agnați.³ Ca atare având în vedere pragmatismul roman, este greu de crezut faptul că aceștia au creat ulterior succesiunii testamentare o ordine legală a succesorilor -în cazul în care nu există un testament- ce exclude fiul de familie sau soția căsătorită *sine manu*.

Nu trebuie uitat nici faptul că romanii au acordat o importanță mai mare succesiunii testamentare și datorită faptului că printr-un testament nu se realiza doar instituirea de moștenitori ci, se mai puteau realiza și alte operațiuni juridice ca dezrobirea unui sclav, instituirea unui tutore, etc.⁴

Această preferință se regăsește formulată și expres în legea decemvirală: „*Si intestatus moritur, cui suus heres nec escit, adgnatus proximus familiam habeto. Si adgnatus nec escit, gentiles familiam habento.*”⁵

Un alt argument pentru recunoașterea utilizării cu precădere a testamentului în defavoarea succesiunii legale, îl regăsim în regula de interpretare *favor testamenti*, potrivit căreia în cazul existenței unei abateri de la regulile întocmirii unui testament, acesta va fi interpretat cu bună credință, urmându-se a se deschide succesiunea legală numai în cazul în care nu era posibilă succesiunea testamentară.

În al patrulea rând, nu trebuie să uităm nici faptul că se poate fundamenta apariția anterioară a *succesiunii ab intestat* și pe evoluția noțiunii de testament, de la un act juridic între vii la *un act juridic mortis causa*. Plecăm deci de la o primă ipostază, și anume cea a transmiterii întregului patrimoniu printr-un act de donație în timpul vieții lui *pater familias* către o persoană ce urmează să devină

¹ Pentru dezvoltări asupra acestei controverse, a se vedea: TOMULESCU, C., *Curs de drept privat roman*, București, 1954, vol. I, p. 223 și urm.; ARANGIO-RUIZ, V., *Instituzioni di diritto romano*, Napoli, 1951, p. 509 și urm.; HANGA, V., *Tratat de drept privat roman*, București, 1978, p. 311 și urm.

² STOICESCU, C., *Curs elementar de drept roman*, București, 2009, ediție retipărită după < „edițiunea III-a revăzută și adăugită”-București, 1931>, p. 368; HANGA, V.; BOCȘAN, M. D., *Curs de drept privat roman*, București, 2006, p. 214.

³ POPA, V. V., *Drept privat roman*, București, 2004, p. 270.

⁴ MOLCUȚ, E., *Drept privat roman*, ediție revizuită și adăugită, București, 2007, p. 152.

⁵ Lex XII Tabularum, V 4 et 5.

proprietar al bunurilor din acel moment și nu odată cu moartea lui *pater familias* și care este însărcinată să ducă la îndeplinire dispozițiile conținute în respectivul act la moartea lui *pater*, ulterior ajungându-se și la cea de-a doua ipostază a testamentului -de *act juridic mortis causa*- odată cu recunoașterea puterii voinței testatorului după moartea acestuia.⁶ Astfel, *pater familias* nu făcea altceva decât să modifice încă din prima ipostază a testamentului, o ordine a succesorilor deja existentă conform legii la momentul întocmirii respectivului act.

În sfârșit, ordinea legală a succesorilor, considerându-se ca instituită pe calea obiceiului juridic și deci având putere de lege, putea fi modificată în prima fază doar printr-o lege -avându-se în vedere principiul corespondenței sau simetriei formelor-. Astfel cel mai vechi tip de testament, *testamentum calatis comitiis*, îmbrăca în prima sa ipostază -*rogatio*- forma unei veritabile legi, prin care se modifică ordinea succesorală instituită pe cale legală și care, în mod logic, nu putea fi decât anterioară.⁷ Această modificare se putea aduce doar prin votul exprimat de către *Comitia Calata*, vot ce sugerează faptul că anterior Legii celor XII Table, ideea de testament se găsea încă într-o fază incipientă.

Tot în legătură cu această formă de testament, o parte din doctrină, a considerat că și-ar găsi originea în procedura specifică adopțiunii, afirmându-se că prin aceasta se urmărea menținerea cultului familial în cazul în care cetățeanul roman nu ar fi avut copii. Și în această ipoteză, însă ar trebui să vedem succesiunea legală ca anterioară celei testamentare.⁸

În concluzie, putem observa că *succesiunea testamentară* nu a putut fi decât ulterioară *succesiunii ab intestat*, fapt ce comportă interes pentru studiul de față deoarece numai înțelegând corect evoluția celor două sisteme succesoriale se poate reliefa importanța și funcția libertății de a testa în evoluția dreptului succesoral roman.

Un punct de răscruce în materia succesiunii la romani îl reprezintă reglementarea expresă a principiului libertății de a testa în Legea celor XII Table, ce spune astfel: „*Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto.*”⁹, odată cu această recunoaștere succesiunea testamentară devine forma preferată de către romani și cea mai des utilizată, după cum am precizat anterior.

Deși principiul libertății de a testa a fost reglementat în legea decemvirală, legea cea mai longevivă a sistemului de drept roman,¹⁰ acesta a cunoscut de-a lungul vremii o serie de limitări și condiționări. Prin condiționări înțelegem acele cerințe de formă ce erau necesare în vederea perfectării testamentului, iar prin limitări vom avea în vedere veritabilele stavile aduse acestui principiu odată cu disoluția unității familiei romane și care relevă anumite cerințe de fond ale testamentului.

Vechiul drept roman a cunoscut ca principale forme de testament: *testamentum calatis comitiis*, *testamentum in procinctu* și *testamentum per aes et libram*.¹¹ Deși în general în această perioadă principiul libertății de a testa a fost considerat ca fiind neîngrădit, trebuie să observăm că au existat anumite condiționări ale acestuia.

Cu privire la prima formă -*testamentum calatis comitiis*- amintit anterior în prima sa fază, și anume cea a lui *rogatio*, se observă că odată cu reglementarea libertății de a testa acesta trece în cea de-a doua sa fază -*testimonium*- în care se consideră că rolul adunării comițiale este de simplu martor, aceasta nemaiaivând un veritabil drept de veto asupra voinței testatorului. Din acest punct de vedere, libertatea testatorului de a institui moștenitori este neîngrădită, însă prin această formă de testament puteau dispune numai patricienii, iar aceștia îl puteau întocmi după o procedură specifică adopțiunii legilor -deci extrem de greoaie-, numai în două zile din an -24 martie, respectiv 24 mai-. Deci libertatea

⁶ HANGA, V., *op. cit.*, p. 312.

⁷ STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 327; OANCEA, D., *Introducere în dreptul roman*, București, 2009, p. 171; BONFANTE, P., *Storia del diritto romano*, Milano, 1923, vol. I, p. 186.

⁸ ARANGIO-RUIZ, V., *op. cit.*, p. 516 și urm.

⁹ Lex XII Tabularum, 5, 3.

¹⁰ MOLCUȚ, *op. cit.*, p. 40.

¹¹ MOLCUȚ, *op. cit.*, p. 152 și urm.

de a testa nu era acordată tuturor cetățenilor romani, ci numai patricienilor; și chiar și aceștia puteau dispune de bunurile lor numai cu două ocazii, fapt din care rezultă că urma să se deschidă și cu privire la aceștia *successiunea ab intestat* în cazul unui deces subit.

Deși în doctrină s-a pus întrebarea care dintre cele două tipuri de testament -*calatis comitiis* sau *in procinctu*- a fost primul¹², s-a tranșat această discuție prin observația naturală a relației existente pe de o parte între *successiunea legală* și *faza rogatio*-ului a testamentului *calatis comitiis*, și pe de altă parte a similitudinilor existente între *faza testimonium*-ului a aceluiași *calatis comitiis* și testamentul *in procinctu*. Deci cel de-al doilea tip de testament cunoscut de romani, testamentul în fața armatei gata de luptă, este realizat de către un soldat în fața camarazilor săi de arme ce dețin rolul, la fel ca și în cazul *Comitiei Calata*, de veritabili martori.

Și cu privire la acest tip de testament ne putem referi la anumite condiționări ale libertății testatorului. O primă condiționare rezultă din chiar situația pe care o are în vedere, astfel el se poate realiza numai în cazul existenței unei lupte, a unui război. Spre deosebire de testamentul *calatis comitiis* el este accesibil și plebeilor -observându-se în acest fapt o veritabilă evoluție a libertății de a testa-. Însă, din existența primei condiționări rezultă și o a doua, și anume acest testament era accesibil numai cetățenilor ce se aflau în timpul satisfacerii stagiului militar.

Rezultă că, deși neîngrădită, libertatea de a testa era supusă în prima sa fază unor condiționări stricte legate în primul rând de perioada în care testamentul se putea înfăptui, și în al doilea rând, legate de statutul juridic al persoanei testatorului.

Principiul libertății de a testa se impune și mai mult odată cu apariția testamentului *per aes et libram*, putându-se vorbi din acest moment de o a doua perioadă în evoluția libertății lui *voluntas testantis*, în care acesta se bucură de o și mai mare extindere, găsindu-și anumite limitări doar în *testamenti factio*.

În ambele etape însă, nu trebuie să uităm de existența unei veritabile limite, ce se bucura de o sporită importanță și la care ne vom referi ulterior, aceasta era exheredarea -*exhereditatio*- sau dezmoștenirea.

Testamentul per aes et libram reprezintă una dintre formele stabilite în epoca veche, cu precizarea că acesta continuă să fie utilizat și în timpul epocii clasice a dreptului roman. În prima sa fază, el îmbracă forma unei *mancipatio numo uno* veritabile ce transmitea chiar dreptul de proprietate; acesta fiind accesibil tuturor cetățenilor romani.¹³

Testamentul per aes et libram este marcant în dreptul succesoral roman deoarece surprinde în evoluția sa momentul transformării testamentului dintr-un act juridic *între vii* într-un act juridic *mortis causa*, și deci surprinde ultima fază în evoluția testamentului.

Dacă în prima sa formă -*mancipatio familiae*-, *emptor familiae* devine chiar proprietar din momentul realizării *mancipatiunii*, subliniindu-se deci caracterul testamentului de act juridic încheiat *între vii*; în următoarele două etape, testamentul *per aes et libram public* respectiv testamentul *per aes et libram privat*, *emptor* devine un veritabil executor testamentar, el fiind abilitat să transmită bunurile moștenitorilor înstituiți la moartea testatorului, punându-se accent pe efectele după moarte a voinței lui *de cuius*, iar testamentul devenind la acest punct actul juridic *mortis causa*.

Tot cu privire la testamentul *per aes et libram*, o parte din doctrină, îl consideră ca fiind determinant pentru apariția legatului; mai exact a *legatelor per vindicationem* și a *legatelor per damnationem*.¹⁴

Aceste două forme de legate, specifice dreptului vechi, sunt și ele guvernate de principiul libertății de a testa care, sub influența Legii celor XII Table, apare ca fiind neîngrădit, sub rezerva anumitor condiționări de formă. Dacă în cazul legatului *per vindicationem* raportul juridic se forma

¹² STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 372 și urm.; TOMULESCU, C., *op. cit.*, p. 229 și urm.

¹³ MOLCUȚ, *op. cit.*, p. 153; TOMULESCU, C., *op. cit.*, p. 230 și urm.

¹⁴ ARANGIO-RUIZ, V., *op. cit.*, p. 564 și urm.; ARANGIO-RUIZ, V., *Il diritto romano*, Napoli, 1980, p. 185 și urm.; TOMULESCU, C., *op. cit.*, p. 247 și urm.; TOMULESCU, C., *Drept privat roman*, București, 1973, p. 220 și urm.

între testator și gratificat având ca obiect întotdeauna un bun aflat în *proprietatea quiritară* a testatorului, în cazul legatului *per damnationem* se stabilea la data deschiderii succesiunii un raport juridic între moștenitorul instituit și cel gratificat; legatul putând avea ca obiect și anumite bunuri ce nu se aflau în proprietatea testatorului, bunuri viitoare sau chiar bunuri ce se aflau în proprietatea heredelui instituit, sau, de asemenea constituirea unui uzufruct sau remiterea unei datorii.¹⁵

Odată cu apariția legatului *per damnationem* se pune problema momentului în care legatarul dobândește dreptul transmis acestuia prin actul de ultimă voință a lui *de cuius*¹⁶. În acest context, s-a fundamentat că momentul în care testatorul instituie un legat în favoarea unei persoane reprezintă *dies legati cedit*, din această clipă născându-se deci în favoarea gratificatului dreptul ce face obiectul legatului *per damnationem*. Al doilea moment, este denumit *dies legati venit* ce survine odată cu acceptarea moștenirii de către herede, pentru legatar acesta reprezintă momentul în care dobândește exercițiul dreptului său. Odată cu sosirea lui *dies veniens*, heredele instituit urma să transmită prin acte juridice ulterioare către legatar dreptul conferit prin legat. Acest mecanism prezentat în mod succint comportă interes pentru studiul nostru, deoarece exemplifică sistemul utilizat de către romani prin care era îndeplinită voința testatorului conținută într-un legat.

Probabil în această epocă apare și o primă condiționare, reglementată prin regula cationiană: „*Catoniana regula sic definit, quod, si testamenti facti tempore decessisset testator, inutile foret, id legatum quandocumque decesserit, non vaiere.*”¹⁷ Aceasta avea în vedere validitatea legatului în momentul întocmirii testamentului care îl conține, o cauză de invaliditate survenită la acest moment ducând la invaliditatea legatului și ulterior. Astfel, dacă voința testatorului este îmbrăcată într-un legat nul la momentul întocmirii testamentului, chiar dacă ulterior legatul ar fi putut fi considerat valabil, acesta continuă să fie considerat nevalabil întocmit și voința testatorului nu-și putea produce efectele.

În această etapă de dezvoltare a legatelor se poate observa, ca și în cazul tipurilor menționate mai sus de testamente, numai condiționări legate de forma și nu de conținutul -de fondul- acestora. Acest fapt se bazează în principal pe unitatea familială puternică existentă în acea perioadă, pe ideea de menținere a cultului familial odată cu moartea lui *pater* și deci, de cele mai multe ori, moștenitorii și legatarii instituiți de către testator, erau din rândul rudelor apropiate.

Rezultă că, în această perioadă testamentul și legatul au fost utilizate preponderent în vederea schimbării ordinii succesorilor legali și, de asemenea, pentru a se aduce o modificare principiului transmiterii patrimoniului în părți egale moștenitorilor, consfințit de către *succesiunea ab intestat*.

Dezvoltarea economică pe de o parte și alterarea ideii de familie, sub influența moravurilor orientale, -în special- pe de altă parte, au determinat odată cu sfârșitul epocii vechi și începutul epocii clasice evoluția principiului libertății de a testa în sensul unei limitări ale condițiilor de fond, deci ale conținutului testamentelor și legatelor. Aceste limitări s-au impus prin numeroase legi succesive, emise cu scopul vădit de a încerca salvagardarea instituției familiei ce era extrem de importantă pentru romani. Însă după cum a demonstrat și istoria, multe dintre principiile prin care s-a încercat recrearea unității familiale pe cale artificială au fost ocolite prin diferite mijloace, fiind necesare astfel instituirea de noi norme, doar pentru ca și acestea din urma să fie eludate sau să cadă în desuetudine.

Putem să distingem astfel o a treia etapă în dezvoltarea principiului libertății lui *voluntas testantis* în care se aduc acestuia adevărate limitări și care începe încă de la sfârșitul epocii vechi.

În examinarea celei de-a treia etape ne vom referi mai întâi la materia testamentelor, iar apoi asupra instituției legatelor.

În această perioadă s-au dezvoltat noi forme de testamente ce-și au originea în mai sus-menționatul testament *per aes et libram*, încercându-se astfel extinderea cercului celor care puteau dispune *mortis causa* de bunurile lor și înlăturându-se cu totul procedura solemnă și greoaie a

¹⁵ ARANGIO-RUIZ, V., *Instituzioni...*, p. 566 și urm.

¹⁶ ARANGIO-RUIZ, V., *Instituzioni...*, p. 570; POPA, V. V., *op cit.*, p. 286.

¹⁷ POPA, V. V., *op. cit.*, p. 286.

mancipațiunii. Astfel, s-au creat testamentul nuncupativ, cel pretorian și, ca o excepție de la principiile dreptului succesoral roman, testamentul militar. Alături de acestea au apărut și o serie de testamente speciale.¹⁸

Primele două tipuri de testamente își găsesc originea în declarația făcută de *pater familias* cu ocazia transmiterii prin *mancipatio numo uno* a bunurilor sale lui *emptor familiae*, denumită *nuncupatio*, în cadrul testamentului *per aes et libram*. Astfel, în cazul testamentului nuncupativ se păstrează această declarație a testatorului făcută în formă orală în fața a șapte martori; iar în cazul testamentului pretorian noțiunea de *nuncupatio* se transformă, aceasta fiind realizată sub forma unui înscris ce purta sigilile celor șapte martori și care era prezentat pretorului.

Testamentul militar reprezintă norma specială în dreptul succesoral roman prin acesta putându-se deroga de la majoritatea principiilor și regulilor consfințite în această materie.¹⁹ Una dintre cele mai importante derogări ale acestei forme de testament o reprezintă faptul că se putea deschide alături de testamentul militar și succesiunea *ab intestat*, încălcându-se astfel principiul „*nemo partium testatus, partium intestatus decedere potest*”. Astfel, libertatea de voință a testatorului funcționează potrivit unui mecanism specific, și anume aceasta se limitează la o parte din patrimoniul testatorului, asupra celeilalte părți neproducându-se efectul acrescământului în beneficiul celor instituți ca moștenitori și deci urmându-se a se deschide succesiunea legală pentru această ultimă parte. Acest sistem unic își găsește probabil fundamentul în situația dificilă în care se găsea soldatul roman aflat departe de casa și în prezumția necunoașterii și a imposibilității de a utiliza formele prescrise de lege pentru a-și exprima ultima voință, „*propter nimiam imperitiam constitutionibus principalibus remissa est*.”²⁰

În această perioadă se dezvoltă și veritabilele limitări ale principiului libertății de a testa ce acționează asupra conținutului actelor de ultimă voință: dreptul rudelor dezmoștenite de a ataca testamentul și instituția rezervei succesoriale, alături de acestea s-au instituit și o serie de noi condiții de formă prin adoptarea legilor caducare în vremea împăratului August. Primele două fac parte din al treilea sistem de transmitere a bunurilor pentru cauză de moarte, denumită succesiunea deferită contra testamentului sau succesiunea *contra tabulas*.²¹

După cum am menționat anterior, în epoca veche, principiul libertății de a testa era condiționat de statutul persoanei testatorului și a instituitului, astfel testatorul pentru a putea să-și întocmească în mod valabil un act de ultimă voință trebuia să se bucure de *testamenti factio activa*, pe când instituitul, pentru a putea culege moștenirea trebuia să aibă *testamenti factio pasiva*. Ulterior, în perioada clasică -supusă unei adevărate crize datorate slăbirii legăturilor familiale-, prin *Lex Iulia de maritandis ordinibus* și *Lex Papia Poppaea nuptialis*, cunoscute și sub denumirea de *Leges caducariae*, s-a instituit o nouă condiție și anume, instituitul trebuia să aibă *ius capiendi*.²²

Cele două condiții impuse instituitului, și anume *testamenti factio pasiva* și *ius capiendi*, nu se exclud, ci mai degrabă se completează. Astfel, *testamenti factio pasiva* poate reprezenta condiția esențială în vederea nașterii în mod valabil a unui drept, iar *ius capiendi hereditates legataeque*, aptitudinea dobândirii exercițiului acelui drept. De asemenea, problema existenței lui *testamenti factio pasiva* se pune încă de la momentul întocmirii testamentului, pe când existența lui *ius capiendi* se cerceta în momentul deschiderii succesiunii, acordându-se însă de la aceasta un interval de o sută de zile pentru anumite categorii de herezi instituți.

Un prim fapt important de punctat este că prin legile caduare s-au reglementat trei cercuri diferite de moștenitori în funcție de aptitudinea acestora de a culege partea pentru care au fost instituți

¹⁸ MOLCUȚ, *op. cit.*, p. 153 și urm.; OANCEA, D., *op. cit.*, p. 174 și urm.

¹⁹ OANCEA, D., *op. cit.*, p. 174 și urm.; STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 378 și urm.

²⁰ Inst. 2. 11.

²¹ MOLCUȚ, *op. cit.*, p. 156 și urm.; POPA, V. V., *op. cit.*, p. 281 și urm.

²² STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 407 și urm.; MOLCUȚ, *op. cit.*, p. 158 și urm.; OANCEA, D., *op. cit.*, p. 185 și urm.; TOMULESCU, C., *Curs...*, p. 235 și urm.

prin testament.

În prima categorie vom plasa acei herezi ce se bucură de posibilitatea obținerii părții ce li se cuvine din moștenire în totalitate, aceștia sunt cei care au *ius capiendi* complet și care erau denumiți *patres*, respectiv cei cărora li se recunoaște privilegiul *solidi capacitas*, acestora din urmă nefiindu-le aplicabile prevederile legilor caducare.

În a doua categorie, se găsesc moștenitorii ce aveau un *ius capiendi* incomplet și care dobândeau jumătate din porțiunea pentru care fuseseră instituiți, urmându-se ca cealaltă parte să revină celor cu *ius capiendi* complet sau, în lipsa unor asemenea moștenitori, aceasta să fie culeasă de către stat.

Iar în ultima secțiune, vom include acei moștenitori ce nu se bucurau de *ius capiendi*, și care, din acest fapt, nu puteau culege moștenirea pentru care fuseseră instituiți, urmându-se ca, și în acest caz, moștenitorii cu *ius capiendi* complet să beneficieze de aceasta, iar în lipsa acestora, statul.

În al doilea rând, dacă până la acest moment limitările reglementate cu privire la întocmirea valabilă a testamentelor și cu privire la moștenitorii instituiți se răsfrângeau mai cu seamă asupra claselor sociale inferioare, observăm că în ceea ce privesc *Lex caducarum*, acestea condiționau mai ales clasa aristocrației, celibatul fiind considerat un lux și un privilegiu în rândul cetățenilor Romei, de care se bucurau cel mai des cei aflați în vârful piramidei sociale. Astfel, dacă la începutul existenței principiului libertății lui *voluntas testantis* acesta era acordat numai patricienilor, observăm că odată cu trecerea timpului, libertatea de a testa le-a fost limitată implicit prin prevederile acestor legi, deoarece nu orice persoană instituită ca moștenitor se bucura și de vocația de a culege moștenirea.

În al treilea rând, prin dispozițiile legilor caducare se aduce o modificare a sistemului lui *ius adcrendi*.

Înainte de instituirea acestor dispoziții, testatorul -bucurându-se de deplina libertate de a testa- putea să influențeze efectele lui *ius adcrendi* prin instituirea conjunctivă -*coniunctium*- a doi sau mai mulți moștenitori pentru aceeași parte a moștenirii sau a doi sau mai mulți legatari prin același legat. Astfel, cei instituiți *coniunctium* dobândeau exclusiv partea repudiată de către unul dintre comoștenitori sau colegatari. După adoptarea *Legii Papia Poppaea*, se modifică major această posibilitate recunoscută testatorului prin faptul că respectiva lege dispune în mod expres că în eventualitatea în care unul dintre moștenitori ar repudia partea sa, aceasta să revină de drept, cu titlu de beneficiu —*praemi*-, acelor moștenitori ce se aflau în prima categorie de herezi în funcție de aptitudinea acestora de a culege partea pentru care au fost instituiți prin testament, și anume moștenitorii ce se bucurau de *ius capiendi* complet, *patres*. Acest beneficiu a fost cunoscut sub numele de *ius caduca vindicandi*. De asemenea, în cazul existenței *legatarilor patres*, aceștia beneficiau de *ius caduca vindicandi* atât cu privire la partea repudiată de către un alt legatar, cât și de către un alt moștenitor. Dacă existau atât *moștenitori patres*, cât și *legatari patres*, *moștenitorii patres* culegeau cu preferință partea din moștenire ce fusese repudiată.

Astfel, prin dispozițiile legilor caducare, ce sunt norme speciale în materia instituirii de moștenitori, se suprimă parțial și mecanismul reglementat în general pentru *ius adcrendi*, deoarece vocația moștenitorilor și legatarilor *patres* pentru a culege partea din moștenire repudiată de către un alt moștenitor, respectiv legatar, prevalează în fața celor care beneficiază de *ius adcrendi*.

Instituția exheredării, cunoscută de către romani încă din prima fază a libertății de a testa, formează cel de-al treilea sistem de transmitere a bunurilor pentru cauză de moarte, denumit *successiunea contra tabulas*, și reprezintă alături de instituția *qurelei inofficiosi testamenti* veritabile îngrădiri ale libertății de a testa.²³

Încă din perioada veche s-a recunoscut posibilitatea lui *pater familias* de a-și dezmoșteni rudele apropiate, aceasta bazându-se pe accepțiunea noțiunii de familie ca fiind o comuniune de bunuri și de persoane.²⁴ Chiar dacă descendenții puteau fi considerați ca având un drept eventual asupra

²³ ARANGIO-RUIZ, V., *op. cit.*, p. 544 și urm.; MOLCUȚ, E., *op. cit.*, p. 156 și urm.; TOMULESCU, C., *Curs...*, p. 240 și urm.; STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 396 și urm.; OANCEA, D., *op. cit.*, p. 180 și urm.; HANGA, V., *op. cit.*, p. 329 și urm.

²⁴ MOLCUȚ, E., *op. cit.*, p. 94 și urm.

lucrurilor deținute în proprietatea familială, nu trebuie să uităm că și aceștia se aflau în *patria potestas* și că astfel, *pater familias* putea să dispună de ei cum credea de cuviință.

În acest context, s-au prevăzut pentru *pater* două obligații, și anume: era necesar ca testamentul întocmit să facă referire la toate persoanele care odată cu moartea acestuia ar fi devenit *sui iuris*, și o a doua ce se referea la situația în care *pater* se hotărea să dezmoștenească pe una dintre aceste persoane, cerându-se ca dezmoștenirea să se facă printr-o formulă solemnă. Este important de observat că romanii au cunoscut două tipuri de exheredare, în funcție de motivele acestora distingându-se o *exheredatio bona mente*, dându-se exemplul fiice ce fusese dotată, și exheredarea propriu-zisă.

În cazul în care testamentul întocmit de către *pater familias* tăcea sau dezmoșteneau fără respectarea formelor solemne o persoană ce devenea *sui iuris* prin moartea acestuia, se făcea distincția între: testamentul nul absolut -*iniustum*- când era vorba de un fiu de familie, testamentul considerat rupt -*ruptum*- în cazul în care testatorului i se năștea un copil postum, conform regulii „*agnatione postumi testamentum rumpitur*”²⁵, sau putea fi rectificat, în situația în care era vorba despre fiice sau nepoți sau rude mai îndepărtate. Prin acestea se observă că nerespectarea celor două obligații menționate anterior de către *pater* puteau conduce chiar la nulitatea testamentului, și deci la deschiderea succesiunii legale. Acestea echivalează cu condiționarea lui *voluntas testantis* de respectarea celor două obligații amintite anterior.

Reformele pretorului au extins obligația lui *pater familias* de a menționa în cuprinsul testamentului său și pe acele persoane ce au suferit o *capitis deminutio*, adică fiul de familie emancipat. De asemenea, dacă în cazul epocii vechi sancțiunea cea mai aspră era chiar deschiderea succesiunii legale, pretorul a înlocuit-o cu acordarea unei *bonorum possessio contra tabulas* acelor persoane ce au devenit *sui iuris* la moartea lui *pater* și asupra cărora testamentul tace sau sunt dezmoștenite fără respectarea formelor solemne.

Vedem în această reformă poate și o aplicație a regulii *favor testamentii* și prin aceasta o întărire a importanței voinței testatorului, prin faptul că testamentul nu mai putea fi desființat. De asemenea, această interpretare se poate susține și pe faptul că *bonorum possessio contra tabulas* putea fi solicitată într-un termen de o sută de zile, în caz contrar, urmându-se a se acorda o *bonorum possessio secundum tabulas* în numele celor instituți.

Un caz special în care pretorul acordă o *bonorum possessio contra tabulas* îl reprezintă ipoteza în care *libertus* decedează înaintea lui *patronus*, acesta din urmă având astfel dreptul la jumătate din patrimoniul dezrobitului.²⁶ După cum se știe, condiția dezrobitului de cetățean și om liber nu îi era opozabilă și stăpânului, față de care acesta continua să răspundă cu persoana și cu patrimoniul său.²⁷ Astfel, la moartea lui *libertus*, îi era recunoscut lui *patronus* dreptul de a culege jumătate din averea fostului său sclav dacă acesta deceda fără urmași sau dacă îi dezmoștenise, în acest scop fiindu-i acordată posibilitatea de a ataca testamentul printr-o *querela patroni adversus libertum*. De asemenea, el beneficia de două acțiuni prin care se urmărea revocarea actelor de dispoziție întocmite *inter vivos* în fraudă drepturilor sale, o *actio Fabiana* -dacă libertul și-a întocmit un testament- și o *actio Cavisiana* -în cazul în care acesta a murit fără să-și înfăptuiască un testament.

În vremea lui Justinian, s-a fundamentat regula potrivit căreia dezmoștenirea urma să fi realizată decât *nominatim*, indiferent de sexul moștenitorului, considerându-se că nici în Legea celor XII Table și nici în dreptul pretorian nu se realiza o deosebire în funcție de sexul moștenitorului care să aibă efecte asupra vocației acestora de a veni la succesiune.²⁸

Alături de instituția exheredării exista și instituția rezervei succesoriale, sancționată prin *querela inofficiosi testamenti*, ce a apărut la sfârșitul Republicii pe fondul decăderii familiei romane și a

²⁵ ARANGIO-RUIZ, V., *op. cit.*, p. 546.

²⁶ ARANGIO-RUIZ, V., *op. cit.*, p. 547; STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 403.

²⁷ MOLCUȚ, E., *op. cit.*, p. 90.

²⁸ Inst., 2.13.5. „*aut heredes instituantur aut nominatim exheredentur.*”

dezmoștenirilor din ce în ce mai numeroase care erau considerate ca fiind contrare vechilor reguli și bunelor moravuri.

În primul rând, spre deosebire de mecanismul oferit moștenitorilor în cazul în care testamentul *lui pater* îi omitea sau îi dezmoșteneau cu nerespectarea formelor solemne, *querela inofficiosi testamenti* era acordată acelor rude ce fuseseră dezmoștenite cu respectarea formelor solemne. Putem deci observa că odată cu dezvoltarea acestei instituții libertatea de a testa se încătușează în obligația lui *pater familias* de a lăsa o parte din averea sa rudelor apropiate. Astfel, rezerva succesorală apare în dreptul privat roman având ca fundament legătura de sânge și nu calitatea de succesori, ea fiind considerată *pars bonorum* și nu *pars hereditatis*.²⁹

În al doilea rând, *querela inofficiosi testamenti* era acordată acelor rude dezmoștenite ca o ultimă posibilitate, *ultimum auditorium*, de a dobândi partea din patrimoniul defunctului la care aveau dreptul, deoarece era o acțiune ce atrăgea infamia asupra memoriei acestuia, fiind deci o măsură *in extremis* ce pedepsea pe acel *pater familias* care nu a respectat datoria sa de iubire față de familie, *non autem ex officio pietatis*.³⁰

În al treilea rând, spre deosebire de exheredare -ce se baza pe regula de drept ce consacra obligația lui *pater* de a se referi în testament la rudele apropiate, instituția testamentului inoficios s-a fundamentat pe deciziile de speță date de către tribunalul centumvirilor, și care mai apoi au fost formulate ca principii în vremea lui Justinian. Astfel, instituția rezervei succesoriale apare pentru prima dată la romani pe baza practicii judiciare, care își fundamenta soluția pe ficțiunea că numai o persoană lovită de nebunie ar putea să-și dezmoștenească rudele: „*Hoc colore inofficioso testamento agitur, quasi non sanae mentis fuerunt ut testamentum ordinarent*.”³¹

Datorită faptului că, la început, plângerea împotriva testamentului inoficios se putea adresa numai tribunalului centumvirilor reiese și imposibilitatea celor care erau neîndreptățiți prin testamente, și care nu se aflau la Roma, să le atace.

De asemenea, mai există posibilitatea ca ruda ce uza *querela inofficiosi testamenti* să fi dobândit o parte din moștenire, însă acea parte să fi fost mai mică decât un sfert din ce i-ar fi revenit dacă s-ar fi deschis succesiunea *ab intestat*, restul moștenirii revenind unor persoane străine de familie. Astfel, putem observa că spre deosebire de exheredare, testamentul inoficios putea avea ca temei și situația unui instituit. În timpul lui Justinian însă cel care primise o parte cât de mică din succesiune nu mai putea intenta *querela inofficiosi testamenti*, acesta având o acțiune personală în completarea părții la care avea dreptul, și care era îndreptată împotriva moștenitorului instituit. Aceasta avea beneficiul că infamia nu-și mai producea efectele asupra memoriei lui *de cuius*.

Nu trebuie însă să considerăm că *querela inofficiosi testamenti* putea fi intentată de către orice rudă apropiată sau împotriva oricărui moștenitor. Astfel, ruda apropiată trebuia să facă parte dintre ascendenții, descendenții, frații sau surorile lui *de cuius* și trebuia să nu fie declarată ingrată sau nevrednică de a veni la succesiunea acestuia. Dacă ne referim la plângerea intentată de către frate sau soră, aceasta era necesar să fie formulată împotriva unui moștenitor considerat persoana nevrednică sau *turpes*.³²

Querela inofficiosi testamenti putea fi intentată deci numai împotriva moștenitorului străin de familie ce a dobândit o parte din bunurile succesoriale în dezavantajul unei rude a lui *de cuius*.

Dacă tribunalul centumvirilor admitea acțiunea reclamantului, atunci testamentul era declarat inoperant și se deschidea succesiunea *ab intestat*. Acest sistem își demonstra însă particularitățile în cazul existenței mai multor moștenitori străini de persoana testatorului. În această ipoteză, fie că acțiunea era intentată împotriva numai a unora dintre moștenitori, fie că aceasta era admisă numai cu privire la o

²⁹HAMANGIU, C; ROSETTI-BĂLĂNESCU, L; BĂICOIANU, AL.; *Tratat de drept civil român*, București, 1998, voi. III, p. 402.

³⁰ Inst., 2. 18.

³¹ MARCIAN, Dig. 5.2.2.; HANGA, V.; BOCȘAN, M.D., *op. cit.*, p. 226 și urm.

³² STOICESCU, C, *op. cit.*, p. 400 și urm.; HANGA, V., *op. cit.*, p. 331 și urm.

parte dintre aceștia, se producea același rezultat, și anume, deschiderea succesiunii legale alături de cea testamentară, fiind o excepție de la principiul de drept „*nemo partium testatus, partium intestatus decedere potest.*”

Prin această derogare de la anumite principii fundamentale ce guvernau materia succesiunilor la romani, și anume principiul libertății de a testa și principiul amintit mai sus, se pune în lumină importanța mult mai mare a ideii de familie și de transmitere a valorilor pe baza rudeniei de sânge pentru romani.

Este recunoscut din chiar denumirea acestei plângeri, *querela inofficiosi testamenti*, că aceasta avea în vedere doar actele îndeplinite de către *pater familias* ce produceau efecte după moartea acestuia, astfel s-a recunoscut posibilitatea ca *pater*, din timpul vieții sale, să realizeze mai multe donații cu scopul de a ocoli efectele declarării testamentului ca fiind inoficios. Pentru ca această practică să nu se extindă, s-a oferit posibilitatea rudelor apropiate să întenteze o plângere împotriva donațiilor *inter vivos* realizate de către *pater*, și care a purtat denumirea de *querela inofficiosi donationis*.

Alături de aceste reforme, în dreptul imperial, apar și noi forme de testamente ce simplifică și mai mult condiționările de formă ale acestora, și anume testamentul tripartit, testamentul *apud acta conditum* și testamentul *principi oblatum*.³³ Dintre acestea, testamentul tripartit prezintă un interes mai mare, deoarece, după cum o prevede și numele său, este format prin preluarea anumitor prevederi din dreptul civil -prezența martorilor și regula unității de timp-, din dreptul pretorian -numărul cerut de martori- și din dreptul imperial -modul de constatare a validității sale prin subscrierea martorilor-. Astfel, prin dezvoltarea acestei forme de testament, principiul libertății de a testa, ca de altfel întregul sistem roman de drept, atinge acea perioadă de unificare și reformare practică în acea vreme.

O reformă importantă în materia succesiunii testamentare a fost realizată printr-o constituțiune imperială din anul 339 d. Hr. ce prevedea înlăturarea formalismului și a utilizării formulilor sacramentale în această materie. Astfel, odată cu acest moment, condiționările libertății de a testa s-au referit în totalitate la elementele de fond ale testamentelor.

Prin limitările și condiționările aduse libertății de a testa în cea de-a treia fază a acesteia, romanii au reușit să fundamenteze în materia testamentelor principii și instituții ce își găsesc aplicabilitatea și în dreptul succesoral modern, demonstrându-se astfel viabilitatea și mai ales utilitatea acestora.

Materia legatelor a suferit și ea modificări prin adoptarea unor legi succesive³⁴ ce au îngădit libertatea testatorului de a gratifica, dar a fost și revoluționată prin apariția unor noi forme de legate, și anume legatul *sinendi modo* și respectiv legatul *per praeceptionem*.

Prin legatul *sinendi modo* s-a recunoscut obligația negativă a moștenitorului de a nu aduce atingere dreptului gratificatului de a beneficia și dispune în mod neîngrădit de obiectul legatului. Astfel, se conturează o deosebire importantă față de legatul *per damnationem* unde moștenitorul era ținut de respectarea unei obligații pozitive.³⁵

Legatul *per praeceptionem* este un tip foarte important de legate pentru materia noastră, deoarece acesta reprezenta una dintre formele prin care testatorul putea să influențeze dobândirea bunurilor de către anumiți succesori, realizându-se astfel o derogare de la principiul dobândirii în părți egale a succesiunii de către moștenitori -consfințită de succesiunea legală, principiu pe care l-am mai amintit anterior.

În doctrină a existat o dispută cu privire la necesitatea întrunirii cumulative sau nu a calității de moștenitor alături de cea de legatar *per praeceptionem*, dispută între cele două vestite școli de drept, cea a Sabinienilor și, respectiv cea a Proculienilor. Primii erau de părere că legatarul *per praeceptionem*

³³ STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 378; OANCEA, D., *op. cit.*, p. 175.

³⁴ ARANGIO-RUIZ, V., *op. cit.*, p. 572; MOLCUȚ, E., *op. cit.*, p. 165; STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 441 și urm.

³⁵ STOICESCU, C., *op. cit.*, p. 429.

trebuia neapărat să fie și moștenitor, iar cei din urmă, considerau că nu era necesară calitatea de moștenitor, astfel putând fi gratificat printr-un legat *per praeceptionem* și un terț. Dintre cele două opinii, cea a Poculienilor s-a impus.

După cum am văzut anterior, îngrădirea libertății testatorului s-a realizat odată cu slăbirea legăturilor de sânge și cu practica lui *pater familias* de a institui ca moștenitori sau legatari persoane ce erau străine familiei sale.

Principalul motiv pentru care romanii au adus limitări succesive ale voinței testatorului în materia legatelor se regăsesc în funcțiile multiple ale testamentului. Astfel, dacă succesorul voluntar urma să nu accepte o moștenire ce era grevată cu multe legatc, „*heredibus pro nullo aut minimo lucro hereditates adire*”³⁶, testamentul nu-și mai producea niciun efect și urma să fie deschisă succesiunea legală. În acest mod erau inoperante și celelalte prevederi ale testamentului, ca, spre exemplu, instituirea unei tutele.

În aceste condiții, libertatea testatorului a fost îngrădită prin trei legi succesive: *Lex Furia Testamentaria*, *Lex Voconia* și *Lex Falcidia*. Dacă analizăm prevederile legilor menționate, vom observa că primele două prezintă un mecanism defectuos ce putea fi ușor ocolit de către testator și că doar ultima dintre ele poate reprezenta o limită a libertății testatorului în adevăratul sens al cuvântului.

Prin *Lex Falcidia* se instituia obligația testatorului de a dispune prin legate în limita a trei părți din patrimoniul său, o parte fiind rezervată hereziilor sau heredului instituit (*quarta legis Falcidiae*), părți în care nu intrau donațiile primite de către acesta de la *de cuius* fie *inter vivos*, fie *mortis causa*.

În situația în care unul dintre moștenitori repudiază partea pentru care fusese instituit, celălalt moștenitor dobândește și partea acestuia prin efectul lui *ius adcrecendi*. Odată cu reglementarea adusă de *Lex Falcidia*³⁷, se pune problema cum urma să se realizeze mecanismul lui *ius adcrecendi*, făcându-se distincția, pe de o parte între situația în care legatele depășeau cele trei părți și grevau partea din moștenire repudiată, și pe de altă parte, situația în care acele legate care depășeau cota legală grevau pe eredele ce beneficia de *ius adcrecendi*, calculul *quartei* urmându-se a se realiza separat sau în bloc.

După cum am menționat la materia testamentelor, mecanismul lui *ius adcrecendi* putea fi modificat de către testator prin instituirea a doi moștenitori *coniunctium* pentru aceeași parte din moștenire. În materia legatelor, acest mecanism se putea realiza numai cu privire la legatele *per vindicationem* și la legatele *per praeceptionem*, prin nemenționarea de către *pater familias* a părții ce revenea fiecăruia dintre legatarii instituiți. Prin reglementările aduse de legile caducare, sistemul acrescământului -cu privire la materia legatelor, s-a modificat, în sensul că, dacă exista un *colegatar conjunct patres* acesta dobânda, în virtutea lui *ius caduca vindicandi*, partea repudiată chiar înainte de un *moștenitor patres*. Dacă însă, nu exista un *colegatar patres*, atunci partea din legat era dobândită de către moștenitorul ce avea copii; iar în situația în care nu era un *moștenitor patres*, această parte din legat venea în patrimoniul legatarului instituit *disiunctium* care era *patres*. Prin acest sistem instituit de legile caducare, după cum am menționat și la materia testamentelor, voința lui *pater familias* a fost îngrădită.

În perioada postclasică se identifică și în materia legatelor un proces de unificare și simplificare a formelor, proces ce-și află apogeul la mometul contopirii legatelor cu fideicomisul.

În concluzie, principiul libertății de a testa s-a bucurat de o mare importanță în dreptul privat roman, el a reprezentat nucleul pentru formarea a două dintre cele trei sisteme succesoriale cunoscute de către aceștia, și anume succesiunea testamentară și succesiunea deferită contra testamentului. De asemenea, prin faptul că existența legatelor a fost o lungă perioadă dependentă de existența testamentului, limitările și condiționările ce au influențat libertatea de a testa au pus o amprentă și asupra dezvoltării acestei instituții.

³⁶ Inst., 2.22.

³⁷ STOICESCU, C, *op. cit.*, 442 și urm.

Cu siguranță momentul cel mai important în existența acestui principiu a fost consființirea sa prin Legea celor XII Table, deoarece plecându-se de la acesta, s-a creat o veritabilă teorie cu privire la libertatea testatorului, ce a cunoscut numeroase puncte de interes care au suscitât și încă suscită discuții în doctrină.

BIBLIOGRAFIE

1. ARANGIO-RUIZ, V., *Il diritto romano*, Napoli, 1980.
2. ARANGIO-RUIZ, V., *Instituzioni di diritto romano*, Napoli, 1951.
3. BICHICEAN, GHEORGE, *Drept roman*, , București, 2008.
4. BONFANTE, P., *Storia del diritto romano*, Milano, 1923, vol. I.
5. HAMANGIU, C; ROSETTI-BĂLĂNESCU, L; BĂICOIANU, AL.; *Tratat de drept civil român*, București, 1998, voi. III.
6. HANGA, V.; BOCȘAN, M. D., *Curs de drept privat roman*, București, 2006.
7. HANGA, V., *Tratat de drept privat roman*, București, 1978.
8. IUSTINIANI INSTITUTIONES; traducere și note Prof. Dr. Doc. Vladinir Hanga, Lector dr. Mircea Dan Bob, București, 2009.
9. MOLCUȚ, E., *Drept privat roman*, ediție revizuită și adăugită, București, 2007.
10. OANCEA, D., *Introducere în dreptul roman*, București, 2009.
11. POPA, V. V., *Drept privat roman*, București, 2004.
12. STOICESCU, C., *Curs elementar de drept roman*, București, 2009, ediție retipărită după < „edițiunea III-a revăzută și adăogită”-București, 1931>
13. TOMULESCU, C., *Curs de drept privat roman*, București, 1954, vol. I
14. TOMULESCU, C., *Drept privat roman*, București, 1973